

Η ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΤΟΜΑΣ ΜΑΝ ΑΠΟ «ΑΠΟΛΙΤΙΚΟ» ΣΕ ΠΡΟΑΣΠΙΣΤΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

WILHELM SIEGLER

ΟΙ ΡΟΜΑΝΤΙΚΟΙ τρόποι σκέψης και βίωσης, που από καιρό είχαν θαφτεί, κι ακόμα οι ανασχετικές για τη λογική, τον πολιτισμό και την πρόοδο απόψεις τους, που είχαν θεωρηθεί χαρακτηριστικά γερμανική υπόθεση, καθώς φαίνεται απόκτησαν νέα ζωή κατά τις τελευταίες δεκαετίες σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Αποδείξεις γι' αυτό υπάρχουν άφθονες. Θυμίζω μόνο την –από φιλολογική άποψη– δυσκατανόητη παγκόσμια αναγέννηση του Χέρμαν Έσσε και την παράλληλή της κίνηση του χιλισμού της δεκαετίας του '60· την «Εποχή αλλαγής» του Κάππα και το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής της Νέας Εποχής· το τεράστιο ενδιαφέρον για τις φιλοσοφίες των Ινδιών και της Άπω Ανατολής, για τους μύθους πρωτόγονων λαών, για την άσκηση μαγείας και την ενδοσκοπήση κάθε είδους· αλλά και τη δεκτικότητα ευρύτερων κύκλων απέναντι στις περί σωτηρίας δοξασίες διάφορων θρησκευτικών αιρέσεων καθώς και στα μηνύματα των γκουρού και των προφητών, που μας καλούν σε κάποια αλλαγή πορείας και στροφή προς τα μέσα, σε διαλογισμό και ομφαλοσκόπηση.

Η παλιά πίστη στην πρόοδο και η εμπιστοσύνη στην πορεία μας, την ορθολογική πορεία του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, τείνουν προφανώς να εξαφανιστούν. Αντ' αυτών αναπτύσσεται η φροϋδική «δυσφορία για τον πολιτισμό» και προωθεί σε μια μεγάλη μερίδα της νεολαίας επικίνδυνες τάσεις φυγής. Ο δρόμος οδηγεί προς τον εσωτερικό κόσμο, όπως διακήρυξε ο ρομαντικός Νοβάλις στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Και έτσι φαίνεται πως έχουν τα πράγματα πάλι σήμερα. Μια νέα υποκειμενικότητα, μια νέα «εσωτερικότητα», έχουν ξετηδήσει. Το αίσθημα υπερίσχυε ξανά της λογικής· κι αυτό το άπιαστο αίσθημα, που οβήνει τα σύνορα και διαλύει όλα τα παραδοσιακά ηθικά κριτήρια και ιδεώδη, θυμίζει έντονα τη «νοσταλγία του απέραντου» των Γερμανών ρομαντικών και τη δική τους αναζήτηση των υποχθόνιων καταβολών της ιστορίας της ανθρωπότητας.

Η ρομαντική αντίληψη του κόσμου αποδείχτηκε εμφανώς τόσο ανθεκτική, όσο και ελαστική και ευμετάβλητη. Τη συναντούμε στα πιο διαφορετικά πολιτιστικά επίπεδα και κατορθώνει να προσαρμόζεται αβίαστα στις συνεχώς μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες. Μπορεί να εμφανίζεται άλλοτε –όπως στους πρώτους ρομαντικούς– «προοδευτική», «χειραφετημένη» ή «ανατρεπτική του συστήματος» κι άλλοτε πάλι –όπως την εποχή του Μπίντερμπίερ– ρεμβαστική, αυτάρεσκη, εφησυχασμένη· εξίσου εύκολα μπορεί να συμπαραταχτεί με εθνικιστικές και ηγεμονιστικές τάσεις, όπως συνέβη στα χρόνια των απελευθερωτικών πολέμων κατά του Ναπολέοντα ή στην αυτοκρατορία του Μπίσμαρκ· ακόμη και η πρωτόγονη φυλετική ιδεολογία του εθνικοσοσιαλισμού, με το μυστικισμό του αίματος και της πατρίδας (Blut- und Bodenmystik), προδίδει σαφώς την προέλευσή της από το ρομαντικό πνεύμα.¹

Θα προσπαθήσουμε να πλησιάσουμε προς την κατανόηση αυτού του σύνθετου, πολύμορφου και αινιγματικού φαινομένου, ακολουθώντας τα ίχνη που χάραξαν στην πολιτική σκέψη δύο αντιπροσωπευτικές μορφές του πρώτου μισού του αιώνα μας. Μετά από αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις, έρχομαι στο κυρίως θέμα μου.

Η πολιτική τοποθέτηση του Τόμας Μαν, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου

Πολέμου, μοιάζει να αντιστρατεύεται αγεφύρωτα τις κατοπινές του απόψεις, όπως τις εξέφρασε κατά την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Τότε, στη διάρκεια του πολέμου, εμφανιζόταν –αν περιοριστεί κανείς κατ' αρχάς στα φαινόμενα μονάχα– έντονα αντιδημοκρατικός, φιλομοναρχικός και εθνικιστής. Αλλά τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, σε μια τελετή προς τιμήν τού Γκέρχαρτ Χάουπτμαν, μιλάει μπροστά σε ένα εθνικιστικά ξεσηκωμένο και γεμάτο μνησικακία κοινό με θέμα «Περί Γερμανικής Δημοκρατίας» και τελειώνει μ' αυτά τα λόγια: «Και τιμούμε τη θετική της αντίληψη του Δικαίου, της οποίας ως νόημα και στόχο θεωρούμε την ενότητα του πολιτικού και εθνικού βίου, παιδεύοντας τις αδέξιες ακόμη γλώσσες μας για ν' αναφωνήσουν: "Ζήτω η Δημοκρατία"».²

Η προφανής αντίφαση εξοργίζει την αντιδραστική Δεξιά, που μιλάει για απιστία, καιροσκοπισμό και συνθηματολογία, ενώ η Αριστερά δεν ταιγγοנוύεται σε εκδηλώσεις καταδεδιχτικής ευμένειας απέναντι στον προσήλυτο.

Ο ίδιος ο Τόμας Μαν όμως δεν δέχεται ότι υπήρξε καμία ριζική τομή στην πολιτική του σκέψη, παρά υποστηρίζει σθεναρά, ως τα βαθιά του γηρατειά, ότι παρέμεινε κατά βάση και κατ' ουσία πιστός στις παλιότερες αντιλήψεις του. Μπροστά σ' αυτή την αυτοερμηνεία επιβάλλεται και η ανάλυση να μην περιοριστεί στην απλή διαπίστωση αντιφάσεων. Αντίθετα, έχει καθήκον να εξετάσει αν πίσω από τις δύο φάσεις δεν κρύβονται πράγματι κοινές βασικές σκέψεις και εκτιμήσεις, που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τον ισχυρισμό του Τόμας Μαν για μια αδιατάρακτη πορεία.

Το καθήκον αυτό προβάλλει δύσκολο μπροστά στο ογκώδες έργο, στο οποίο ο Τόμας Μαν κατέγραψε τις πολιτικές του αντιλήψεις, αρχικά με περιληπτικό τρόπο. Υπάρχουν οι *Στοχασμοί ενός απολιτικού*,³ που κυκλοφόρησαν το 1918 μετά από σχεδόν τριών χρόνων σκληρή δουλειά: έργο πολυσύνθετο, με ποικίλες αποχρώσεις, γεμάτο από τελείως διαφορετικούς προβλη-

ματισμούς, στο οποίο ναι μεν η πολιτική συνεχώς επανέρχεται, αλλά παρ' όλα αυτά δεν το κατατάσσει στα καθεαυτό πολιτικά βιβλία. Πρόκειται μάλλον για φιλοσοφικές απόπειρες ενός καλλιτέχνη να ξεκαθαρίσει την πνευματική του προέλευση και τη θέση του μέσα στο χρόνο, να ξεχωρίσει σαφώς τον δικό του καλλιτεχνικό τύπο από κάποιον άλλο και να του προσδώσει ένα ηθικό καθήκον μέσα στην ιστορική εξέλιξη. Ο ανταγωνιστής και αντίπαλος, που έχει να αντιμετωπίσει εδώ ο Τόμας Μαν, είναι ο αδελφός του Χάινριχ Μαν, και το βιβλίο, σε εκτεταμένα μέρη του, διαβάζεται σαν πολεμική αντιπαράθεση – για να μην πούμε ξεκαθάρματα λογαριασμών – με αυτόν. Η αδελφική διχόνοια, που πρωτοαποκαλύπτεται καθαρά στους *Στοχασμούς*, έχει όμως κάποια προϊστορία.

Λίγες μόνο εβδομάδες μετά το ξέσπασμα του πολέμου, ο Τόμας Μαν δημοσίευσε ένα δοκίμιο με τίτλο *Σκέψεις μέσα στον πόλεμο*, όπου καλωσόριζε τον πόλεμο ως κάθαρση και απαλλαγή από τα υλικά αποσύνθεσης του πολιτισμού, τα οποία είχαν γίνει αισθητά κατά την προπολεμική περίοδο, «σ' αυτό τον φριχτό κόσμο, που τώρα δεν υπάρχει πια», και μάλιστα στη Γερμανία, τη χώρα της κουλτούρας. Ολόκληρο το άρθρο στηριζόταν στην αντίθεση κουλτούρας και πολιτισμού και την αντίθεση αυτή την ξανασυναντούμε στους *Στοχασμούς*.⁴

Κι όμως η αντίθεση είναι κάθε άλλο παρά πρωτότυπη, γιατί από τότε που ο κοινωνιολόγος Τόννιες καθόρισε αυτές τις δύο έννοιες, το 1890, και τις συνέδεσε με τις κοινωνιολογικές έννοιες «κοινότητα και κοινωνία»,⁵ διατρέχει σαν μίτος της Αριάδνης την εθνική συνείδηση των συντηρητικών γερμανικών κύκλων. Τις έννοιες αυτές χρησιμοποίησε ο Τόννιες καθαρά επιστημονικά και χωρίς προσπάθεια αξιολόγησης, έτσι όμως όπως χρησιμοποιούνται σήμερα, διαφαίνεται η συγγένεια με το όραμα του κόσμου των Γερμανών ρομαντικών, με τον αγώνα τους κατά του Διαφωτισμού και με το όνειρό τους του Μεσαίωνα ως οργανικά αναπτυγμένης, ταξικά διαθρωμένης χριστιανικής μοναρχίας. Στην περίοδο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκειά του, αυτό το ιδεώδες υπέστη ανάλογες τροποποιήσεις, μεταφέρθηκε στα δεδομένα της τότε γερμανικής αυτοκρατορίας και τέθηκε στην υπηρεσία της εθνικής προπαγάνδας. Με ανάλογη ιδεολογία από την άλλη πλευρά, η αντίθεση, για την οποία σε τελευταία ανάλυση γίνεται ο πόλεμος, εμφανίζεται ως αγώνας του πολιτισμού κατά των βαρβάρων.

Μονάχα λίγα ανεξάρτητα πνεύματα κι από τις δύο πλευρές δεν υποτάσσονται στη γενική σύγχυση: Στη Γαλλία ο Ρομάν Ρολλάν είναι εκείνος που εν ονόματι του αδελ-

φικού ανθρωπισμού και της ευρωπαϊκής πνευματικής σύμπνοιας αποκρούει σφοδρά το πατριωτικό παραλήρημα, για το οποίο ο Τόμας Μαν ήδη στους *Στοχασμούς* λίγο-πολύ ζητούσε συγγνώμη. Στη Γερμανία είναι ο αδελφός του Χάινριχ, που το 1915 – καθώς ο Τόμας Μαν μόλις πριν από μερικούς μήνες είχε τελειώσει το έργο του *Ο Φρειδερίκος και ο μεγάλος συνασπισμός*⁶ – δημοσίευσε ένα μεγάλο δοκίμιο για τον Εμίλ Ζολά.⁷

Το κείμενο για τον Φρειδερίκο το Μεγάλο ήταν, από λογοτεχνική άποψη, ένα ψυχολογικό αριστούργημα, όχι και πολύ κατάλληλο για να προωθήσει την αναβίωση του βασιλιά της Πρωσίας ως ιδεώδες για το παρόν. Αλλά κατά κάποιον «πονηρό και αμφίβολο» τρόπο, καθώς είπε ο ίδιος ο Τόμας Μαν, ήταν κι αυτή η μελέτη ένα κομμάτι πατριωτισμού, μια εξύμνηση της Πρωσίας και μιας γερμανικής πολιτικής ισχύος, αδιάφορης για το Δίκαιο και καταξιωμένης από το πεπρωμένο.

Ο Χάινριχ Μαν, ο οποίος συνειδητά συνέχιζε στην προπολεμική Γερμανία το Διαφωτισμό και παρέμενε πάντοτε πνευματικά προσανατολισμένος προς τη Γαλλία, έδωσε την απάντηση με το έργο του για τον Ζολά. Σε κοφτή, σχεδόν εξπρεσιονιστική, παθιασμένη γλώσσα στήνεται εδώ ένα αντίρροπο ιδεώδες: Η εικόνα ενός ανθρώπου που αγωνίζεται για τη δικαιοσύνη, την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η κατηγορία ενάντια στις αντιδραστικές δυνάμεις της γερμανικής αυτοκρατορίας ήταν σαφής. Κατηγορήθηκαν όμως και οι διανοούμενοι πρωταγωνιστές της, οι «απολογητές, προπαγανδιστές, παλικαράδες και φυγόμαχοί»⁸ της, οι «κάλλιποι εκπρόσωποι του πνεύματος», οι οποίοι «μεταστρέφουν το άδικο σε δίκαιο» και «με τη φιλοδοξία τους θέλουν να γίνουν εθνικοί ποιητές, πάντοτε συμπορευόμενοι, εμπρηστικοί, αλλόφρονες από πατριωτική έξαρση». Από κοινωνική άποψη, το δοκίμιο αυτό υπεραμύνεται του απλού λαού, όπου βρίσκεται κανείς ελευθερία, καλοσύνη και «ευγένεια της πιο ευγενικής φύσης» – κι αυτή απόλυτα ρομαντική αντίληψη, ας σημειωθεί εδώ παρεμπιπτόντως – και μάχεται τους αστούς και τις διάφορες εκφάνσεις τους: Τον ισχυρό άνθρωπο, «τον απόλυτο κύριο, τελείως άχρηστο αν δεν του δοθεί η δυνατότητα να είναι κυρίαρχος», το μικροαστό, που προετοιμάζεται για τη μεγάλη στιγμή «όταν θα χυθεί αίμα» και, τέλος, όλους εκείνους τους «βαθυστόχαστους φαφλατάδες», που προσφέρουν στο σκοτεινό σινάφι τα επιχειρήματα, που σκαφρίζονται συνθήματα όπως «ανάγκη και θεοί πείθονται» και παρέχουν «πνευματικά ερείσματα για την άρνηση του πνεύματος», με το να «φαντάζονται ότι έχουν τη γνώση και ότι, πέρα από τη γνώση,

μπορούν να είναι οι υμνητές της ανούσιας βίας».

Αυτά ήταν λόγια του Χάινριχ Μαν, που ο αδελφός του Τόμας είχε κάθε λόγο να τα θεωρήσει τελείως προσωπικά. Τον άγγιζαν στα πιο ευάλωτα σημεία της προσωπικότητάς του και αμφισβητούσαν εξίσου την ύπαρξή του ως καλλιτέχνη, ως πολίτη και ως πατριώτη. Οι *Στοχασμοί* είναι η απάντηση σ' αυτή την πρόκληση και έχουν σκοπό να καθορίσουν και να δικαιολογήσουν τη δική του άποψη στα τρία προαναφερθέντα πεδία.

Σαν καλλιτέχνης ο Τόμας Μαν βρίσκεται σε αντίθεση με τον αδερφό του, ο οποίος ενοαρκώνει μια αγωνιστική, συνειδητά πολιτική και στρατευμένη καλλιτεχνική ύπαρξη. Η στάση του απέναντι στα πολιτικά ζητήματα ήταν, πριν τον πόλεμο, πάντα απομακρυσμένη, ειρωνικά αδέσμευτη και χωρίς κανένα ενθουσιασμό. Αυτή τη στάση του τη δικαιολογεί με μια πληθώρα ιστορικών συλλογισμών και θεωριών περί τέχνης. Η τέχνη δεν θα έπρεπε κυρίως να θέλει να μεταβάλλει, να διδάσκει ή να διαπαιδαγωγεί με πολιτικές αποχωρήσεις. Όπου κι αν αυτό προσπαθείται, δεν πρόκειται καθόλου για τέχνη αλλά απλά και μόνο για λογοτεχνία. Ο Τόμας Μαν διευκρινίζει ότι αξιώνει για τον εαυτό του τον τίτλο του καλλιτέχνη, βλέποντας ταυτόχρονα στον αδελφό του τον χαρακτηριστικό λογοτέχνη πολιτισμού.⁹ Με τους συλλογισμούς του, ο Τόμας Μαν ανάγεται στην κλασική γερμανική αισθητική από την εποχή του Καντ (η τέχνη είναι ένα παιχνίδι και η λειτουργία της συνίσταται στο να προξενεί ευχαρίστηση χωρίς περαιτέρω ενδιαφέροντα), και επιδεικνύει με ειρωνεία, που είναι ο δικός του τρόπος έκφρασης, ότι εκείνος ως συγγραφέας έδρασε πάντα σύμφωνα μ' αυτό το αξίωμα. Μ' αυτούς τους, σίγουρα απόρθητους, συλλογισμούς της θεωρίας της τέχνης, καταλήγει όμως σε συμπεράσματα που δεν βρίσκονται μόνο σε αντίθεση με τη δική του

καλλιτεχνική παραγωγή, αλλά παίρνει και μια εντελώς συγκεκριμένη, δηλ. υπερ-συντηρητική, πολιτική θέση. Η αληθινή τέχνη πρέπει να είναι πάντα στραμμένη προς τα πίσω, συντηρητική, επειδή δεν επιτρέπεται να είναι πολιτική. Είναι ιδίον της τάσης της να είναι αντιδιανοητική, μια δύναμη αντιρασιοναλιστική και ο καθεαυτού εχθρός της προόδου και του Λόγου. Ακόμα κι αν πραγματοποιούνταν κάθε ουτοπία της προόδου, η τέχνη θα ζούσε ακόμα και θα «δημιουργούσε ένα στοιχείο ανασφάλειας διαφυλάσσοντας τη δυνατότητα και τη σκέψη της υποτροπής». Επίσης, η τέχνη «θα σεβόταν αρχέγονες σκέψεις και ορμές, θα τις διατηρούσε σε εγρήγορση ή θα τις αφύπνιζε με μεγάλη δύναμη, όπως για παράδειγμα την ιδέα και το ένστικτο του πολέμου». Η τέχνη πρέπει επομένως, κατά τον Τόμας Μαν, να ασχολείται με το παρελθόν, με τον πόνο και την καταστροφή, και πρέπει ακόμα να είναι ατομικιστική, να παρουσιάζει προσωπικά πεπρωμένα και να μην αξιώνει να απεικονίζει τα μεγάλα κοινωνικά κινήματα του παρόντος, μάλιστα να απαιτεί να τα επηρεάζει. Η ανθρωπότητα που καταπνίγει κάθε τι το Ατομικό και Μοιραίο, δεν μπορεί να είναι αντικείμενο για την τέχνη, η πραγμάτωσή της σε μια οικουμενική δημοκρατία θα σήμαινε το θάνατό της.

Επειδή η τέχνη δεν πρέπει να είναι πολιτική, γι' αυτό κι ο γνήσιος καλλιτέχνης, έτοιμο συμπεραίνει (επιχειρηματολογεί) ο Τόμας Μαν, οφείλει κατ' ουσίαν να παραμένει απολιτικός. Η δημοκρατική μορφή πολιτεύματος είναι εντελώς ακατάλληλη γι' αυτό το σκοπό, επειδή ακριβώς ζει από την πολιτικοποίηση όλων των πολιτών της. Το κατά πολύ κακολογούμενο γερμανικό κράτος εξουσίας, που στηρίζεται στις ικανότητες και στη θέληση για απόδοση των ειδι-

κών, εξασφαλίζει, αντίθετα, σε κάθε πολίτη, και επομένως και στον καλλιτέχνη, την ανεξαρτησία και ελευθερία από την πολιτική, ιδιότητες που τόσο απαραίτητα χρειάζεται για τη δουλειά του. Γι' αυτό το λόγο, είναι το ιδανικό πολίτευμα για την τέχνη και τον πολιτισμό γενικά.

Η δεύτερη μεγάλη αντίθεση μεταξύ των αδελφών αφορά τον τρόπο ζωής τους. Ο Χάινριχ Μαν ενσωματώνει σε πολλά τον τύπο του μποέμ λογοτέχνη, τον οποίο ο Τόμας θεωρεί ύποπτο στον Τόνιο Κρέγκερ, ενώ ο ίδιος ακολουθεί ένα μεγαλοαστικό τρόπο ζωής. Η προσκόλληση σ' αυτό τον τρόπο ζωής και η υπεράσπιση της αξίας του είναι άλλος ένας από τους στόχους των Στοχασμών.¹⁰ Με αναλυτικές ιστορικές και αυτοβιογραφικές σκέψεις, προσχεδιάζεται μια ιδανική εικόνα του γερμανικού αστικού τρόπου ζωής, με ουσιαστικά χαρακτηριστικά την ελευθερία και τη μόρφωση, την εδραιωμένη γνώση της τέχνης, ακόμα και στον καλλιτεχνικό και πνευματικό τομέα, καθώς και μια ρομαντικά ατομικιστική, δηλ. αριστοκρατική, στάση ζωής. Συμπληρωματικά έρχεται και η προσπάθεια υπεράσπισης των κοινωνικών καταστάσεων στη Γερμανία. Η αποδεικτική διαδικασία στηρίζεται σε πολλές σκέψεις. Μια απ' αυτές είναι: Στη Γερμανία ο λαός θεωρεί τον εαυτό του αριστοκράτη. Έχει διατηρήσει «το πιο φυσικό και λεπτό αίσθημα απόστασης» και ξέρει να ξεχωρίζει με απόλυτα αντιδημοκρατική βεβαιότητα «μεταξύ ενός

Κυρίου και ενός Τυχάρπαστου», κι αυτό του το αίσθημα δεν ξεγελιέται. Ακριβώς αυτή η ιδιότητα, η θέληση για συμμόρφωση και υποταγή, ξεχωρίζει το γερμανικό «λαϊκό κράτος» από τη δημοκρατία, στην οποία ο λαός εκφυλίζεται σε «τάξη και μάζα». Για κοινωνικοπολιτική κριτική στη Γερμανία δεν υφίσταται σχεδόν κανένας λόγος, και οι σχετικές αναφορές του λογοτέχνη του πολιτισμού δεν είναι τίποτα άλλο παρά «παρεκτροπή». «μείωση της εθνικής τιμής» και «διεθνής συκοφαντία».

Κι έτσι καταλήγει στην προσπάθεια να δικαιολογήσει τα δικά του πατριωτικά συναισθήματα με το επιχείρημα ότι αυτά δεν αναλώνονται σε ανάξια αντικείμενα. Πρέπει επομένως να αποδειχθεί η ιδιαίτερη ιστορική αξία της Γερμανίας.¹¹ Ο Τόμας Μαν, με τη βοήθεια των γειγών-εννοιών της Κουλτούρας και του Πολιτισμού, της Κοινότητας και της Κοινωνίας, θέλει να επεξεργαστεί την ιδιαιτερότητα της Γερμανίας σε σύγκριση με τις δυτικές δημοκρατίες: Η Γερμανία είναι γι' αυτόν η χώρα του Προτεσταντισμού, του οποίου «αιώνια και έμφυτη αποστολή» είναι να διαμαρτύρεται ενάντια στον «ιμπεριαλισμό του πολιτισμού σαν την τελευταία μορφή της ρωμαϊκής ιδέας ένωσης»· η χώρα της κουλτούρας, της οποίας βασικά χαρακτηριστικά θεωρούνται η μουσική και η φιλοσοφία· η χώρα με τις ανώτερες παραδόσεις παγκοσμιότητας, το πλουσιότερο κοσμοπολίτικο ταλέντο, το βαθύτερο αίσθημα ευρωπαϊκής υπευθυνότητας. Ο Γερμανός Άνθρωπος δεν προσανατολίζεται σε ρηχούς ωφελιμιστικούς υπολογισμούς, αλλά στις ιδέες του καθήκοντος και της τραγικής αναγκαιότητας· εχθρικοί απέναντι σε κάθε τι ριζοσπαστικό, οι Γερμανοί είναι «ο λαός της ζωής» κι επομένως ένας λαός που ακολουθεί τη μέση οδό με την πλήρη έννοια της λέξης. Η εικόνα αυτή των απολιτικών, των αισθανόμενων ατομικιστικά και αριστοκρατικά, των ρομαντικών, των δημιουργών κουλτούρας και μουσικόφιλων Γερμανών, επιβεβαιώνεται πάντα με καινούργιες παραλλαγές και αντιπαρατίθεται στην ατομικιστική, διανοουμενίστικη κοινωνία δυτικού τύπου, η οποία πιστεύει στη στιγμιαία τύχη αντί στο πεπρωμένο. Κάθε τόσο παραπέμπει σ' αυτούς τους οποίους ο ίδιος θεωρεί αντιπροσωπευτικούς τύπους Γερμανών, για τους οποίους παραδέχεται ότι τον έχουν επηρεάσει εντονότερα: στον Σοπενχάουερ, τον Βάγκνερ και τον Νίτσε, καθένας τους ένας ρομαντικός με τη δική του μοναδική φυσιογνωμία και τον δικό του τρόπο γραφής.

Αμέσως μετά τον πόλεμο, ο Τόμας Μαν απέκτησε την εμπειρία ότι κινδύνευε, εξαιτίας των Στοχασμών, να τον τοποθετήσουν στο στρατόπεδο των αντιδραστικών. Επειδή για τους επιπόλαιους αναγνώστες πα-

ρουσιαζόταν εκεί, πάνω απ' όλα, ως ένθερμος αντιδημοκράτης. Γι' αυτό η αγανάκτηση των συντηρητικών έγινε ακόμα μεγαλύτερη. Όταν το 1922 έκανε τη διάλεξη «Περί Γερμανικής Δημοκρατίας» που αναφέρθηκε στην αρχή, η ιδιαίτερη σύγχυση και το ειρωνικά διασκεδαστικό στην υπόθεση ήταν το γεγονός ότι, για να αποδείξει τώρα την αξία της δημοκρατίας, χρησιμοποίησε και πάλι σαν μάρτυρα ένα ρομαντικό, και μάλιστα τον πρώτο των ρομαντικών, τον Νοβάλις. Το καταλυτικό, για την αλλαγή του φρονήματός του, γεγονός υπήρξε η δολοφονία του τότε υπουργού Εξωτερικών του Ράιχ, Βάλτερ Ράτεναου, στις 24 Ιουνίου 1922, από ακροδεξιούς και αντισημιτικούς κύκλους. Ο Τόμας Μαν έγραψε γι' αυτό, μερικές μέρες αργότερα, στο φίλο του Έρνοστ Μπέρτραμ:

«Το τέλος του Ράτεναου σήμανε και για μένα ένα δυνατό πλήγμα. Πόσο σκοτάδι βασιλεύει στα κεφάλια αυτών των βαρβάρων! Ή αυτών των ιδεαλιστικά αποπλανημένων.

»Ένα άρθρο για τα γενέθλια του Χάουπتمان σκέφτομαι να το διαμορφώσω, κατά κάποιο τρόπο, σε μανιφέστο, μέσα από το οποίο να απευθυνθώ στη συνείδηση της νεολαίας που θα μ' ακούσει.

»Τη μηχανική αντίδραση την αποκάλεσα μια φορά συναισθηματική ωμότητα, και σίγουρα ο νέος ανθρωπισμός δεν θ' αναπτυχθεί χειρότερα στο έδαφος της δημοκρατίας απ' ό,τι σ' αυτό της παλιάς Γερμανίας.

»Σαν να μην είναι η «δημοκρατία» το ίδιο το γερμανικό Ράιχ, που σήμερα, πραγματικά, περισσότερο από τον καιρό που το εξουσίαζαν κάποιες μέχρι χυδαίου θεατρινισμού εκφυλισμένες ιστορικές δυνάμεις, βρίσκεται στα χέρια όλων μας — κι αυτό ακριβώς είναι η δημοκρατία».¹²

Η αποφασιστική εμπειρία του μετά τον πόλεμο ήταν ότι η δημοκρατία εξυβρίστηκε και αναθεματίστηκε από απογοητευμένους πολίτες, σωβινιστές ονειροπόλους μιας μεγάλης δύναμης και δηλωμένους μοναρχικούς «ενάντια στο Δίκαιο και την Αλήθεια» κι έτσι απειλήθηκε πολύ σοβαρά η ύπαρξή της.

Ενώ ο Τόμας Μαν, με βάση το αυτονόητο γι' αυτόν αίσθημα δικαιοσύνης και πίστης, γίνεται υπερασπιστής του απειλούμενου κράτους, δημιουργείται η παράδοξη κατάσταση ότι τώρα τον απορρίπτουν και τον κακολογούν ως «λογοτέχνη του πολιτισμού» εκείνοι που είχαν χειροκροτήσει τους Στοχασμούς. Η κατηγορία ωστόσο ήταν απόλυτα αδικαιολόγητη. Ο Τόμας Μαν δεν προσχώρησε στο στρατόπεδο της δημοκρατίας με υψωμένο λάβαρο, αλλά για πραγματιστικούς λόγους. Μια λοιπόν και υπήρχε αυτή η δημοκρατία και η ιδέα μιας αποκατάστασης των παλιών πραγμάτων

φαίνονταν παράλογη, θα έπρεπε στην ανάγκη να την υπερασπιστεί. Αλλά στον τρόπο της υπεράσπισής του, στην ιστορικοπνευματική περιγραφή της γερμανικής υπόστασης, στην ισχυρή υπογράμμιση του ρομαντικού και σε ορισμένες διατυπώσεις αριστοκρατικών αποχρώσεων, υπάρχουν ακόμα πολλά ίχνη της παλιάς, συντηρητικής του σκέψης.

Καινούργιο όμως είναι το ακόλουθο:

Η εγκατάλειψη της στάσης του «Απολιτικού». Αναγνωρίζει ότι «στη μορφή της πολιτικής διάστασης μας τίθεται σήμερα το ερώτημα για τον ίδιο τον άνθρωπο με μια τελευταία και επικίνδυνη για τη ζωή σοβαρότητα, την οποία δεν γνώρισαν προηγούμενες εποχές». Τώρα λοιπόν έχει την πεποίθηση ότι κι ο καλλιτέχνης έχει όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να ασχολείται με την πολιτική. Παρ' όλα αυτά όμως, παραμένει σταθερός στο διαχωρισμό της τέχνης από την πολιτική: είναι δύο τρόποι ενασχόλησης που δεν πρέπει να συγχέονται, οι οποίοι όμως μπορούν κάλλιστα να πραγματοποιούνται από το ίδιο άτομο με τη μορφή της πνευματικής δραστηριότητας. Κάτι καινούργιο είναι επίσης και η άποψη ότι το κράτος απειλείται από τα δεξιά, και μόνον από εκεί. Μεγάλος αντίπαλος του Τόμας Μαν, κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, γίνεται προοδευτικά ο σκοταδισμός εκείνος που, συχνά με το μανδύα της φιλοσοφίας της ζωής και με την πρόφαση ότι υπερασπίζεται τις α-λογες δυνάμεις της ζωής, καταπολεμά στην πραγματικότητα τις ελεύθερες εκδηλώσεις του πνεύματος. Σ' αυτούς τους σκοταδιστές εντάσσει από νωρίς και σημαντικά πνεύματα, όπως τον Όσβαλντ Σπέν-

γκλερ και τον Λούντβιχ Κλάγκες, και αναπτύσσει ένα σίγουρο ένστικτο για όλα όσα θα χαρακτήριζε κανείς σήμερα φασιστικά. Δεν θεωρεί τώρα πια τη δημοκρατία ένα στοιχείο που απειλεί το Ανθρώπινο, αλλά αντίθετα: Δημοκρατία είναι γι' αυτόν τώρα «ένας τρόπος σκέψης που συνδέει τη ζωή με την πράξη» και που είναι ευνοϊκά διατεθειμένος για τους ανθρώπους.

Καινούργιο είναι ότι στη σκέψη του παίρνουν μεγαλύτερες διαστάσεις οι ιδέες του ανοίγματος προς τον κόσμο και του οικουμενικού ατισμού. Το αποκλειστικά Γερμανικό και Εθνικό απωθείται και χάνει τη σημασία του. Πολύ αργότερα θα γράψει γι' αυτό: «Το γερμανικό στοιχείο σε αμυγή μορφή, το διασπαστικό-αντιρωμαϊκό, το αντί-ευρωπαϊκό, με ξενίζει και με φοβίζει».

Εντελώς καινούργια είναι η δήλωση πίστης στο σοσιαλισμό, όπως την εξέφρασε συνεπέστερα στο άρθρο του «Κουλτούρα και Σοσιαλισμός»¹³ που δημοσιεύτηκε το 1928. Μόνο διαμέσου της ένωσης της γερμανικής αστικής τάξης με τη σοσιαλδημοκρατία —ο Τόμας Μαν το είχε υποδείξει πολύ συχνά με μεγάλη πειστικότητα, πριν το 1933— θα ήταν δυνατόν να καταπολεμηθεί με επιτυχία ο εθνικοσοσιαλισμός, ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τη δημοκρατία. Το τραγικό της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης είναι ότι δεν κατανόησε το μάθημα αυτό του επιφανέστερου αντιπροσώπου της.

Ολοκληρώνοντας, αφήστε με να ξαναγυρίσω στο αρχικό ερώτημα, αν δηλ. μπορούμε να συμμεριστούμε τον ισχυρισμό του Τόμας Μαν, ότι οι πολιτικοφιλοσοφικές του πεποιθήσεις δεν υπέστησαν καμιά βασική αλλαγή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ερώτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί και με λίγη δόση υπερβολής: Ήταν ο Τόμας Μαν μέχρι το 1918 ένας ρομαντικός, και μετά τον πόλεμο ενστερνίστηκε, το ίδιο αποφασιστικά, το Διαφωτισμό και τις αξίες του;

Η απάντηση θα πρέπει να είναι ότι ο Τόμας Μαν σ' όλη του τη ζωή προσπάθησε να συνενώσει αυτά τα δύο αντιθετικά ρεύματα της σύγχρονης εποχής σ' ένα νέο ου-

μανισμό κι ότι γι' αυτό πάντα τοποθετούνταν ανάμεσα στα δύο άκρα. Στη διάρκεια της ζωής του, μετατοπίζεται φυσικά η βαρύτητα που δίνει σ' αυτά. Όσο διαρκούσε η «ρομαντική» φάση της ζωής του, και υπό την επιρροή του Σοπενχάουερ και του Βάγκνερ, διαμόρφωνε ποιητικά, κατά προτίμηση, τα θέματα αρρώστια και θάνατος, πόνος και φθορά, και ακολουθώντας τον Νίτσε αποδεχόταν μια αριστοκρατική κοσμοθεωρία, πίστευε ότι θα έπρεπε να υπερασπιστεί τις ζωτικές και σκοτεινές δυνάμεις στον άνθρωπο, το Ασυνείδητο και το ιστορικά Μοναδικό, ενάντια σ' εκείνη τη Λογική του Διαφωτισμού που ισοπέδωνε τα πάντα. Μολαταύτα, ήδη στους Στοχασμούς, αποζητούσε μια σύνθεση. Ανθρωπιά και συναίσθηση καθήκοντος, πίστη στο επάγγελμα, μέτρο και, βέβαια, λογική είναι μερίκες από τις ρομαντικές αξίες, οι οποίες υπεισέρχονται στην ιδανική εικόνα γερμανικής κοινότητας που υιοθετούσε. Μ' αυτά το ίδιο το ιδανικό αποκτά μεγάλο εύρος και παγκοσμιότητα, χάνει την εθνική του αποκλειστικότητα και φαίνεται ότι είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί και κάτω από εντελώς διαφορετικές ιστορικές καταστάσεις και προϋποθέσεις. Με άλλα λόγια: Ήδη στην πρώτη περίοδο του Τόμας Μαν, ο «Ηθικός» νικά μέσα του το «Ρομαντικό».

Μετά τον πόλεμο βλέπει σαφέστερα τους κινδύνους του Ρομαντισμού και η ζυγαριά κλίνει προς όφελος του Διαφωτισμού. Αυτό το νέο επίκεντρο εκφράζεται ξεκάθαρα στη διάλεξή του *Έκκληση στη λογική*. Ο Διαφωτισμός περιγράφεται εδώ ως «Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Μόρφωση, Αισιοδοξία, Πίστη στην Πρόοδο», ο Ρομαντισμός αντίθετα του φαίνεται τώρα σαν παράλογη

οπισθοδρόμηση που τοποθέτησε τον ορισμό της ζωής στο κέντρο της σκέψης, που εξύψωσε τις δυνάμεις του Ασυνείδητου, του Δυναμικού, του Σκοτεινού-Δημιουργικού, που μόνον αυτές δίνουν ζωή, απέρριψε σαν καταστρεπτικό για τη ζωή το πνεύμα, αυτό που εθεωρείτο η Διανόηση αυτή καθαυτή, και πανηγύρισε σαν την αλήθεια της ζωής το ψυχικό σκότος, το μητρικό-χθόνιο, τον Κάτω Κόσμο με τις ιερές γέννες του.

Και όμως: οι ά-λογες δυνάμεις στον άνθρωπο είναι μια πραγματικότητα που πρέπει να ενσωματωθεί στο ιδανικό του ουμανισμού. Όπου αυτό δεν συμβαίνει, ο Διαφωτισμός αναπτύσσει –όπως ανέφερε ο Τόμας Μαν στην *Ομιλία για τον Λέσινγκ*, το 1929¹⁵– τη δική του διαλεκτική, που τελικά οδηγεί στην καταστροφή του. Επειδή στο τέλος κάθε ριζοσπαστικού διαφωτισμού βρίσκονται η ανυπαρξία σχέσεων, η σχετικότητα των αξιών και το νοηματικό κενό της Ύπαρξης, και αυξάνει ο κίνδυνος η ανάγκη για ένα νέο δεσμό να οδηγήσει σε μια φυσική οπισθοδρόμηση του Ρομαντισμού των επιγόνων, σε μια καινούργια έξαρση του Παράλογου.

Ο Τόμας Μαν, που ξεπέρασε και παράλληλα διατήρησε το Ρομαντισμό, γίνεται για μας καυτή επικαιρότητα, ειδικά σήμερα, που ασχολούμαστε τόσο εντατικά με τον ορισμό του «Μεταμοντέρνου» και μας απασχολούν ερωτήματα για την εθνική ταυτότητα στα πλαίσια μιας ανθρωπότητας που συμπτωνώνεται όλο και περισσότερο σε μια ενότητα. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Υπόμνηση: «S»: σ., ff: κ.ε., Band: τόμος, Bd: τόμος, Ges. Werke: Άπαντα.

1. Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, zugleich Neuauflage des handwörterbuchs der Staatswissenschaften, herausgegeben von Erwin v. Beckerath u.v.a., Stuttgart u. Tübingen 1956, S. 9. Band, Stichwort «Romantik u. neuromantische Bewegungen», bes. S.33 ff.
2. Thomas Mann, Gesammelte Werke in zwölf Bänden, S. Fischer Verlag 1960, Bd. XI, S. 852.
3. Thomas Mann, Ges. Werke, Bd. XII, S. 9 ff.
4. Το έργο *Σκέψεις μέσα στον πόλεμο* δεν περιλήφθηκε στα Άπαντα. Οι σχετικές παραθέσεις είναι δανεισμένες από το βιβλίο του Ernst Keller *Der unpolitische Deutsche*, μελέτη σχετικά με το *Betrachtungen eines Unpolitischen*, του Τόμας Μαν, Βέρνη και Μόναχο 1965.
5. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Kommunismus und des Sozialismus als empirische Kulturformen*, Leipzig 1887.
6. Thomas Mann, Ges. Werke, Bd. X, S. 76 ff.

7. Heinrich Mann, Zola. Veröffentlicht im November 1915 in «Die weißen Blätter», wiederabgedruckt in «Essays», Hamburg 1960, S. 154 ff.
8. ebd. S. 225 ff.
9. s. «Betrachtungen» S. 53 ff.
10. s. «Betrachtungen» S. 102 ff.
11. s. «Betrachtungen» S. 149 ff.
12. Thomas Mann, herausgegeben von Hans Wysling, Teil 2, 1918-1943, Frankfurt u. München 1979 (Dichter über ihre Dichtungen, Bd. 14), Brief vom 8.7.1922 an Ernst Bertram, S. 41 ff.
13. Thomas Mann, Gesammelte Werke, Bd. XII, S. 639 ff.
14. Thomas Mann. Deutsche Ansprache. Ein Appell an die Vernunft. Ges. Werke, Bd. XI, S. 870 ff.
15. Thomas Mann, Ges. Werke, Bd. IX, S. 229 ff.

